

*Анжела Курганська, Ганна Гаряєва
м. Харків, Україна*

ТЕКСТ ЯК ОСНОВНЕ ЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ В РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ШКОЛЯРІВ

Курс української мови – важлива складова загального змісту початкової освіти, оскільки мова є не тільки окремим навчальним предметом, а й основним засобом опанування всіх інших шкільних дисциплін.

Основна мета цього курсу полягає у формуванні ключової комунікативної компетентності молодшого школяра, яка виявляється у здатності успішно користуватися мовою (всіма видами мовленнєвої діяльності) у процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, вирішення життєво важливих завдань.

Своє втілення ця мета набуває у мовленнєвій змістовій лінії, яка є основною, передбачає розвиток усного і писемного мовлення учнів, їхнє вміння користуватися мовою. З цією метою вчитель розвиває, удосконалює усні види мовленнєвої діяльності (слухання-розуміння, говоріння), а також формує, вдосконалює види мовленнєвої діяльності, пов'язані з писемним мовленням (читання вголос і мовчки, письмові види робіт).

Програма початкової школи передбачає набуття учнями елементарних знань про мовлення: усне і писемне, діалогічне і монологічне; про особливості висловлювань, зумовлені їх комунікативними завданнями, ситуацією спілкування.

В основі розвитку різних навичок мовленнєвої діяльності лежить вміння слухати і розуміти усне мовлення. Школярів необхідно вчити стежити за розвитком думки, адекватно сприймати емоційно-оцінну інформацію; помічати в тексті слова, найважливіші для розуміння висловлювання; усвідомлювати значення загального тону, тембру, темпу, сили голосу.

Формування та розвиток навичок мовленнєвої діяльності передбачає роботу над побудовою діалогічних і монологічних висловлювань – усних і письмових. Мається на увазі переказ готових текстів і побудова своїх висловлювань на добре знайомі учням теми: на основі прочитаних чи прослуханих творів, розповідей родичів, знайомих про ті чи інші події, про випадки із повсякденного життя школярів тощо.

Підвищити ефективність навчання монологічного мовлення молодших школярів можна шляхом поглиблення знань про текст. Цей шлях надасть змогу школярам формувати і розвивати свої мовленнєві вміння більш свідомо з опорою на систему орієнтирів, а не методом «проб та помилок». Система орієнтирів – це чітко окреслене коло умінь і знань, а саме:

- знання ознак тексту (інформаційність, смислова цілісність, зв'язність, завершеність, наявність схеми побудови і заголовка);
- вміння визначати і розуміти тему тексту, розвивати її в своїх висловлюваннях, розуміти основну думку «чужого» мовлення і розвивати їх в своєму;
- вміння розташовувати речення в потрібній (за логікою думки) послідовності, зв'язувати речення між собою.

Практика показала, що молодші школярі розуміються на ознаках тексту, вміють визначати тему тексту, розуміти основну думку «чужого» мовлення і розвивати її в своєму. Проте, досить часто власні учнівські твори мають наступні недоліки:

- а) предмет мовлення в заголовку не співпадає з предметом, який висвітлено в тексті;
- б) відсутня основна думка, той елемент, котрий об'єднує всі речення в єдине ціле (учнівський твір не текст, а набір речень);
- в) є предмет повідомлення, є основна думка, але ця думка не розкрита.

Щоб усунути зазначені недоліки, на уроках української мови доцільно систематично виконувати такі вправи: визначати тему і основну думку творів, виділяти в темі творів мікротеми, визначати широкі і вузькі теми, проводити вправи на редагування, звертати увагу на інформативність і завершеність текстів. Але найефективнішими є вправи на контроль і оцінку тексту щодо кожної його конкретної ознаки. Цю роботу найкраще проводити, аналізуючи власні учнівські твори. В цьому випадку в учнів мають бути критерії аналізу тексту, а саме – картки-схеми з ознаками тексту, картки-схеми побудови різних типів тексту.

Практика свідчить, що молодшим школярам найскладніше усунути недоліки щодо ознак зв'язності і смислової цілісності. Головним тут стає порядок речень, який висвітлює логіку розвитку думки, і порядок слів у реченні, який підпорядковується комунікативній меті висловлювання. Порядок речень у тексті і порядок слів у реченні пов'язується з лінгвістичним поняттям – актуальним членуванням речення, а саме – поділом речення на дві смислові частини: те, що далі, і те, що ми хочемо повідомити, заради чого будемо речення. Схематично це має наступний вигляд:

Із схеми видно, що те, що було новим, стає даним у наступному реченні. Завдяки цьому розвивається думка і порядок слів у реченні стає виразником його актуального членування.

У програмі початкової школи розглядається тема «Речення. Структурні частини речення», але не передбачено тему «Актуальне членування речення». А саме актуальне членування речення є ключем до формування вміння будувати текст. Тому роботу над актуальним членуванням речення бажано запланувати в системі уроків української мови і розпочати одночасно з введенням поняття «текст».

Будуючи зв'язне висловлювання (усне чи письмове), мовець спирається на наявний у нього запас слів і граматичних моделей. Процес творення тексту включає такі необхідні 4 етапи:

1. Орієнтування в умовах спілкування.
2. Планування ходу думки.
3. Добір найбільш необхідних мовних засобів для їх вираження.
4. Забезпечення зворотнього зв'язку.

Всі ці етапи монологічного мовлення постійно змінюють один одного, перебувають у постійній взаємодії.

Виділяють 4 групи узагальнених умінь зв'язного мовлення, яким треба навчити школярів, щоб вони могли викладати свої думки і почуття повно, чітко:

- інформаційно- змістові;
- структурно-композиційні;
- граматико-стилістичні;
- редагування.

Ці способи мовленнєвої діяльності співвідносяться з основними етапами творення тексту (орієнтовний план, реалізація, контроль).

Група інформаційно-змістових умінь забезпечує оволодіння змістом повідомлення. Вона включає вміння орієнтуватися в умовах спілкування та добирати необхідний матеріал.

Будь-яке висловлювання розпочинається з орієнтації у ситуації спілкування, аналізуються умови, мотиви мовлення: з'ясовується для чого створюється дане висловлювання (з метою спілкування, повідомлення чи впливом на співбесідника), для кого воно призначене. Якщо ж аналіз умов здійснено правильно, будувати саме висловлювання уже неважко.

Розпочинаючи роботу над побудовою тексту, будь-який мовець повинен чітко уявляти, про що він хоче розповісти, для чого, як, яким способом буде викладати свої думки.

Завдання усвідомити тему і її межі, підпорядкувати свій виклад основній думці вимагає оволодіння вміннями добирати матеріали для висловлювання, фіксувати його, користуватися ним у творчій праці.

У дітей ще недостатньо сформовані вміння порівнювати схожі явища, робити висновки, узагальнювати. Тому під час підготовки до складання монологічного висловлювання їм важко підібрати з того, що вони бачать, найістотніше, те, що стосується теми, відкинути другорядне, що не відповідає задуму. Потрібно прищепити дітям навички самостійної роботи над книгою, картиною, навчити способам фіксації своїх спостережень, вражень, роздумів.

Збір матеріалу для висловлювання безпосередньо зв'язаний із систематизацією.

Потрібно навчити дітей:

- аналізувати зібраний матеріал, відбирати в ньому те, що необхідно для розкриття задуму;
- групувати зібраний матеріал, пов'язуючи між собою факти, думки в окремі частини висловлювання (мікротеми);
- визначати, у якій послідовності доцільно розташувати ці логічно завершені частини;
- продумувати смислові зв'язки між частинами тексту і сусідніми реченнями та знаходити словесне вираження цих зв'язків;
- виділяти особливо значимі для висловлювання думки слова (за допомогою граматичного та інтонаційного засобу).

Ці способи діяльності називаються структурно-композиційними.

Уміння добирати відповідні лексичні, граматичні та інтонаційні засоби для вираження думки називаються граматично-стилістичними. Критика власного тексту є, за визначенням психологів, рушійною силою для оволодіння монологом. Без уміння відхиляти менш точні слова і синтаксичні моделі та знаходити більш влучні для вираження думки неможливо досягти зрушення в мовленнєвому розвитку.

Молодші школярі, навчаючись творити власний текст, на перших кроках навчання не помічають пропусків головного у змісті висловлювання, порушень логічної послідовності у викладі, невиправданих повторів тих самих слів, одноманітних конструкцій.

Потрібна систематична, цілеспрямована робота, щоб виробити в дітей звичку до свідомого контролю за якістю свого мовлення, прищепити їм уміння редагувати власний текст.